

Gyáni Gábor

A 20. század mint emlékezeti „esemény”

Mikor kezdődik és meddig tart a század?

Van-e értelme századonként korszakolni a történelmet? Látszólag igen. Nemrégiben is akadt hazai könyvkiadó, amely századokra felparcellázva gondolta áttekintendőnek ezer év magyar történelmét. Ez a formális kronológiai szekvencia azonban súlyos problémákat vet fel tartalmi tekintetben. Nézzük az utolsó két évszázad példáját. A tartalmi, tehát strukturális szempontok által vezérelt történeti gondolkodás mindig hajlamos (volt) „hosszú tizenkilencedik században” gondolkodni, ahelyett hogy 1800 és 1900 határai közé szorította volna a század „valóságos” időtartamát. Ez az 1789 és az 1914 közötti periódust hivatott egyetlen történeti (epokális) egységként feltüntetni.

Ami a következő századot illeti, többnyire két megoldással találkozni: a rövid és a hosszú huszadik század fogalmával. Rövid 20. századon, a „hosszú 19. század” kategóriájához illeszkedően, az 1914 és 1989 közötti évtizedeket szokás érteni. Ennek jegyében írta meg Eric Hobsbawm európai történetének utolsó kötetét. A 20. század, jegyzi meg a szerző, számomra az „I. világháborúval kezdődik, mely a 19. századi (nyugati) civilizáció [vagyis a kapitalizmus] összeomlását [!] jelentette”. Majd így folytatja. „Ahogyan az első világháború jelzi e korszak kezdetét, összeomlásuk [a szocialista országokra utal a szerző] jelzi a rövid 20. század végét.”¹ Azt a meggyőződését fejezi ki a közismerten baloldali angol historikus ilyenformán, hogy az orosz forradalom győzelme, majd a kommunizmus felbomlása időbeli keretbe foglalja a 20. századot mint valóságos történelmi korszakot. A rövid 20. század eszméje főként a marxisták és a baloldali gondolkodásúak körében lett népszerű.

Akadt történész, aki nem szűkítette, sokkal inkább tágította a korszakként tekintett század időtartamát. Eszerint a kapitalizmus, vagyis egy nemzetek feletti és a hosszú időtartamot kitöltő gazdasági képződmény fejlődési ritmusa szabja meg a század(ok) hosszát. A kora újkorban domináns holland, az újkorban mértékadó brit, végül a 20. századot uraló amerikai kapitalizmus számít e téren mérvadónak.² Ez alapján állíthatjuk tehát, hogy a 20. évszázad napjainkban sem ért véget, de már 1900 előtt kezdetét vette.

Létezik olyan történetírói felfogás is, melynek értelmében a 20. század a 19. század derekán, valamikor az 1860-as évek körül indult, majd az 1960-as évek vége felé múlt ki. E felfogás képviselője azt hangsúlyozza, a territorialitás uralma

1 Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991.* Pannonica, Bp., 1998. 13., 16.

2 Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* Verso, London, 1994.

a korszak fő tartalmi jegye.³ A 20. századnak koherenciát kölcsönző territorialitás fogalmán azt érti a szerző, hogy a politikai hatalom mindenekelőtt nemzeti keretek között kizárólagos rendelkezési jogot szerzett adott terület felett; a politikai szuverenitás territorializálódása a gazdasági, kommunikációs és a kulturális egyenmőség nemzetállami határok közötti létrejöttével vált végül teljessé.

Milyen fogalmat alkottak (és alkotnak) vajon a magyar történészek a 20. századról? Az 1970-es és az 1980-as években rendszerint a kapitalizmus korának időhatáraihoz igazították a modern kori magyar történelem kronológiai határait, amely ennek megfelelően a 19. század dereka (legalábbis 1867) és az 1944 közötti „évszázadot” fogta át.⁴ 1989-et követően e téren is változott a helyzet. Ekkor valóban úgy tűnt, a második világháborút követő korszak végleg lezárult, és ezzel Magyarország 20. századi múltja is történelemmé „érett”. Ezzel pedig méltóvá vált arra, hogy elnyerje a lezárt történelmi entitásoknak kijáró historikus figyelmet. A század korszakfogalma az adott esetben sem csupán az 1900 és 2000 közötti száz évet, hanem ennél valamivel hosszabb időt fogott át. A témának szentelt első és mindmáig egyedül mérvadó történetírói narratíva első fejezete, a kötet fő szövegének egyhetede a dualizmus történetét taglalja, ebből pedig valamivel több mint három évtized az 1900 előtti időkre jutott. A 20. század olyan előzményeként tartja számon Romsics a dualizmus korát, amely annyiban tartozik tárgyához, „amennyiben századunk történéseinek a megértéséhez [...] elengedhetetlen”.⁵

Rövid áttekintésünkben arról igyekeztünk meggyőzni az olvasót, hogy a század korszakfogalomként ritkán esik mechanikusan egybe a kronológiai időhatárokkal. Mindenekelőtt a múlt történéseinek szekvenciális rendjében az utókor (a történész) előtt feltáruló értelem, az események és folyamatok belső összefüggésének a tudatosítása szolgál a temporális rendszerezés alapjául. S mi dönt vajon arról, hogy melyik lehetséges jelentés (meghatározónak vélt tartalmi jegy) időbeliségéhez igazítsuk az adott történelmi kor hosszát? E kérdést vajmi ritkán szokták feltenni, és elvétve születik rá válasz. Holott világos, hogy semmivel sem kevésbé önkényes korszakhatár mondjuk 1860, 1867 vagy 1914, mint történetesen 1900. Már pusztán az, hogy a korszakhatárok választhatók és nem eleve adott entitások, jelzi, hogy a történések jelentését konstituáló tartalmi jegy nem fix és nem teljesen magától értetődő, hanem a mindenkori értelmezés függvénye. Történetiszemléleti beállítottság kérdése ugyanis, hogy a totalitás melyik elemét fogadjuk el korszakképző ismérv gyanánt, „*hogy milyen elméleti modellből kiindulva vázoljuk fel az elemzés időkereteit. Egyszerűbben szólva: a modellilleszkedés kérdését megelőzi a modellválasztás problémája*”.⁶

3 Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. *American Historical Review*, 2000, June, 814.

4 Vö. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971.; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth – KJK, Bp., 1972.

5 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999, 7.

6 Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: *Uő: A felhalmozás íve*. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp., 2002. 359.

Ha így áll a dolog, a 20. századot illetően is számtalan alternatív lehetőség adódik, hogy megvonjuk a korszak időbeli határait. Élve a kínálgató lehetőséggel, nem kívánom megkötni a kezem azáltal, hogy egyetlen elméleti modellhez igazítva, neki alárendelve határolom körül a 20. század mint külön történelmi korszak kronológiai rendjét. Egymásnak homlokegyenest ellentmondó huszadik századokat is el tudok képzelni, melyek mindegyikének saját külön időtartam felel meg.

Kollektív emlékezet és történelem viszonya

Történelmi korok tartalmi jegyek alapján történő azonosítása során az esszenciális megközelítés az egyedül járható megoldás. Ennek megfelelően beszélnek olyik esetben sötét középkorról, a fény (vagyis a felvilágosodás) századáról (18. század), vagy a kirívó társadalmi (piaci alapon képződő) egyenlőtlenségek, vagyis az osztálykülönbségek koráról, midőn a 19. századot definiálják, mely utóbbit a modern nemzetállam, helyesebben annak létrejötté koraként is meg lehet és meg szokás nevezni. A 20. századot illetően pedig többnyire arról esik a legtöbb szó, hogy kivételesen kegyetlen és véres időszak volt, melyet könyörtelen diktatúrák, szörnyű genocídiumok és minden korábbinál pusztítóbb háborúk tettek emlékezetessé.⁷

Ne firtassuk, hogy mennyire színekdoché csupán minden ilyen meghatározás. A 20. század rövid vagy hosszú fogalmait ecsetelve már láttuk, kinek ez, kinek az a szociopolitikai entitás testesíti meg az adott történelmi kort. Vagyis, a korszakok meghatározó tartalmi ismérvei nem feltétlenül valamilyen analitikusan értelmezett, strukturális okokra visszavezetett időbeli egységet posztulálnak. Ha a 20. századot mint különálló történelmi korszakot a rá felettébb jellemző különleges erőszakosságával jellemezzük, ezt tekintjük definitív vonásának, akkor végső soron morális ítéletet alkotunk erről a számunkra olykor közvetlen tapasztalatból is hozzáférhető, nemrég letűnt világról. Mint Charles Maier megjegyzi, a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem olyan morális tartalommal telített kor, melynek az ideológiai konfliktusok sokasága, az embertelenség tobzódása, a megannyi politikai gyilkosság, valamint a civil népességgel szemben a háborúban elkövetett mérhetetlen brutalitás és népiirtás volt főként a jellemzője. Ez a kor, szól összegzése, az eddigi legrosszabb évszázad volt az emberi történelemben.⁸

Ne csodálkozzunk ezek után azon a 20. század vége felé elterjedt elképzelésen, amely a kollektív emlékezet számára kívánja kisajátítani a közelmúltat, ahelyett hogy átengedné a történelemnek, közvetlenül pedig a történészeknek. A kollektív emlékezet és a történelem viszonyát hosszú időn át éles fogalmi szembeállításuk határozta meg; a kollektív emlékezet első, immár klasszikus megfogalmazását,

7 Ehhez a huszadik század diskurzushoz vö. Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Mérlegen a XX. század. Napvilág, Bp., 2005; Niall Ferguson: *A világ háborúja*. A gyűlölet évszázadának története. Scolar, Bp., 2008.

8 Charles S. Maier: i. m. 812.

amely Maurice Halbwachs kezétől származik, éppúgy ez a gondolat hatja át, mint a diskurzus későbbi menetét, amely Yosef Hayim Yerushalmi és Pierre Nora nevéhez köthető.⁹ Manapság egyre többször hallani azonban, hogy nincs is talán komoly eltérés közöttük, és az adott esetben egyazon entitás különböző megnyilatkozási módjairól van szó. A történetírás ennek során egyre inkább feloldódik a kollektív emlékezet általános fogalmában, minek következtében megnő a veszélye, hogy gyorsuló ütemben veszít eredendő kritikai funkciójából, amelyet még a szaktudománnyá válása során kaparintott meg magának, s mely funkció a modern, a racionális történeti tudat döntő alkotóeleme is egyszersmind.

Allan Megill, egyebek közt Heideggerre hivatkozva, állítja, hogy tévútra viszi a történeti gondolkodást az emlékezet orientált affirmatív történetírás divatja, amely egyes csoportok vagy egyének hagyományainak (tapasztalati világának) életben tartását és a megbecsülésüket célozza, ahelyett, hogy a múlt kritikai átvilágítására törekedne történeti elbeszélésbe foglalása révén. A történetírás eredeti, Thuküdidészre visszavezethető eredeti hivatása ugyanis szerinte éppen az, hogy ellensúlyozza az emlékezet mindenkori túltengését, és hogy a történeti igazságot ültesse az emlékezet partikularitása (és elfogultsága) ellenében a trónra.¹⁰

A 20. század mint traumatikus élmény

Nem merülve bele ezúttal a történészek történelme, valamint a múlt részben öntudatlan hagyományként, részben mesterségesen generált kollektív emlékezetként ható fogalmának a kapcsolatát firtató vitába,¹¹ annyit talán megjegyezhetünk: a 20. század traumatikus kollektív élményei különösen nyomatékosítják a történetírás és a kollektív memória mai konvergenciájának indokoltságát. Olyan megrendítő erejű emberi tapasztalatokkal szolgált ugyanis a század, amelyek megemészthetetlennek bizonyulnak az időközben békéssé szelídült utókor számára. Ez a helyzet már az első világháborúval bekövetkezett, töményen mégis a második világháborúval produkálta, és végül ezzel szembesült a posztkommunista világ is 1989 után.¹²

9 Maurice Halbwachs: *On Collective Memory*. Ed., trans., Intr. Lewis A. Coser. The University of Chicago Press, Chicago, 1992; Uő: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor és mások szerk.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum, Bp., 2000, 403–432.; Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Aetas, 1999/3. 142–157.; Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor: zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Bp., 2000.

10 Allan Megill: *History with Memory, History without Memory*. In: Uő: *Historical Knowledge, Historical Error*. A Contemporary Guide to Practice. The University of Chicago Press, Chicago, 2007. 22.

11 A kérdéshez egy szempontból szólok hozzá: Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudat. In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: *Liberalizmus és nemzettudat*. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008, 412–426.

12 Henry Rousso: *History of Memory, Policies of the Past: What For?* In: Konrad H. Jarausch – Thomas Lindenberger, eds.: *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*. Berghahn Books, New York, 2007.

„Az első világháború európai és egyetemes dimenziója, hossza, az egész évszázadra gyakorolt rendkívüli, és sokáig alábecsült hatása révén egy olyan kérdésfelvetés iskolapéldája lett, mely a történelem lényegét kutatja: ez pedig a halottak terhe az élőkön.”¹³ A történelem első totális háborúja, amely „inkább civil, mintsem katonai ügy; inkább olyan megpróbáltatás, amelyet mindennapi életükből kiszakított embermilliók szenvednek el, mintsem hivatásos katonák csatája”,¹⁴ két dolgot előre vetített a 20. századból: a féktelen erőszak elhatalmasodását, sőt annak mintegy a kultuszát, valamint ezen valóságos emberi pokol utólagos értelmezhetetlenségét, szellemi-lelki feldolgozhatatlanságát, a tudomány eszközeivel történő racionális megértésének és elbeszélhetőségének a csődjét.

Ami az első kérdést illeti, nem arról van szó, hogy ne létezett volna korábban is temérdek embertelenség, az ugyanis mindig jelen volt a történelemben, és talán több is akadt belőle, mint amennyi elbeszélhető egyáltalán a történészek jóvoltából. Így volt ez az ismert történelem korai szakaszaitól kezdődően. Az asszírok birodalom építő politikáját jellemezve írja Schumpeter: „Az évek egymásutánjában a király és a nép újabb terület meghódítására indult, amit lakatlanná tett és kirabolt, az ott élő népeket okkal és ok nélkül legyilkolta. A legyőzötteket megkínózták, karóba húzták, megnyúzták, az élőköt ezrével börtönbe zárták vagy kiszúrták a szemüket, esetleg a végtagjaikat tépték ki. A meghódított városokat rendszerint lerombolták, lakóikat gyakran megégették.”¹⁵ Hasonló vandalizmusok kimeríthetetlen bizonyítékaival szolgál később a tatár birodalom kiépítésének és uralmának a története, hogy még egy kirívó esetet említsek immár a középkor évszázadaiból. A 20. századi és elsőként az első világháborús atrocitások tehát nem példátlanságukkal, sokkal inkább a méretükkel, technikai rafináltságukkal és mindenekelőtt azzal hívják fel magukra a figyelmet, hogy szokatlan, előre jelezhetetlen, sőt mi több, történelmileg indokolatlan és „logikátlan” eseménynek tűnnek. Ami hajdanán még beleillett a megszokott, nemzedékeken át hagyományozott, sőt olykor elvárt viselkedési mintákba, a régtől érvényben lévő harci morálba, az ellenséggel szembeni viselkedés szokásszerű beidegződésébe, az emberi kapcsolatokat egyes helyzetekben szabályozó erkölcsi és kulturális szabályok rendjébe, legalábbis nem tért el tőlük feltűnően, az a 20. században kétségkívül disszonáns, erkölcstelen, barbár, olyan, ami törvényi szankcionálást is követel vagy – „normális” körülmények között – ilyen igényt kellene, hogy támasszon.

A következőtörténelmi szemlélet teheti csupán helyükre a babiloni birodalmat építő asszírok, az eddig ismert legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmat teremtő tatárok, valamint a fehér európaiak egész kontinenst (Amerikát) uralmuk alá hajtó,¹⁶ mindenkor páratlan kegyetlenségekkel, népiirtásokkal fűsze-

13 Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újrairt háború*. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006, 11.

14 François Furet: *Egy illúzió múltja*. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa, Bp., 2000, 84.

15 Joseph Schumpeter: *The Sociology of Imperialism*. In: *Uő: Imperialism. Social Classes*. Meridian Books, New York, 1971. 31.

16 Az utóbbihoz értékes forrás az erőszakos eseményeknek a legyőzöttek és a szenvedők általi elbeszélése: *Így látták*. Indián és spanyol krónikák. Szerk.: Benyhe János. Európa, Bp., 1977. 31–169.

rezett tetteit, valamint a 20. század történelmének barbár cselekedeteit. Az utóbbiak kirívó, megrendítő, az elme (a lélek) számára feldolgozhatatlan, a tudomány eszközeivel megmagyarázhatatlan mibenléte abból ered, hogy századunk ún. civilizált világában az erőszak fogalma, mértékének elfogadottsága, és kivált az indokoltsága, egyszerűen: az erőszak kultúrája gyökeresen más, vagy más kellene, hogy legyen, mint volt a közeli és a távolabbi múltban.¹⁷

Nem az antropológiai relativizmus programját kívánom ezzel meghirdetni, azt sugallva, hogy ott és akkor idézhet elő csupán a kiáltó erőszak traumatikus élményt, ahol és amikor a civilizáció intézményi és morális rendje közösségileg ellenőrizhető formák és keretek közé szorítja az erőszak kultúráját. Tény azonban, hogy az ismert 20. századi feltételek között, amikor éppen egy ilyen rend vált volna áthatóvá a korábbi fejlemények betetőzéseként, amely egyúttal a dolgok egyetemleges mércéjéül is hivatott szolgálni, az erőszak riasztó történelmi megnyilatkozási formáinak alkalmankénti feléledése, az erőszak kifejtésére képes és kész állami és társadalmi erők intézményes befolyásának a megnövekedése összehasonlíthatatlanul pusztítóbb hatást fejt ki a történelmi, egyáltalán az öntudatra, mint más társadalmi feltételek mellett. Ha úgy beszéljük el az erőszak történetét, hogy a kontextusok logikájához tartjuk magunkat, akkor háboríthatatlanul fenntartható a múlt mint történelem racionális magyarázatának a létjogosultsága. Ellenkező esetben óhatatlanul moralizálással váltjuk fel a magyarázat és a megértés munkáját, ez pedig idegen a pozitív tudomány ethosától. Nem szabhatja meg ugyanis az igazság, igazságosság, jogosság mint kortól és helytől független, egyetemlegesen hasznos norma és kognitív iránytű a történelmi beszédmódot, nem helyettesítheti mindez a történelmi megértést és magyarázatot. Ami nem azt jelenti persze, hogy az emberi áldozat (népirtás, rabszolgasorba taszítás) „megbocsátható lenne annak a történelmi összefüggésnek a nevében, amelyben megvalósult”. Mégis: a történelmi szemlélet hű követője arra törekszik, hogy megértse, „miért és hogyan tűnhettek ezek a cselekedetek elfogadhatónak, sőt dicsőretre méltónak egész népek számára”.¹⁸

Nem ez a helyzet azonban a 20. századdal, ahol az atrocitások mint élő emlékek jelenvalósága a tisztán történelmi mellett, vagy éppen a helyett a morális ítélet alkotását is elkerülhetetlenné teszik. Mindaddig nem adottak ez esetben a moralizálástól mentes historizálás szellemi előfeltételei, amíg a múlt részben vagy egészen a „kommunikatív emlékezet” vagy a személyes emlékezés által is közvetítve válik történelemként hozzáférhetővé. Mitől más ez a múlt, mint az, melyet a történelem fogalmába szoktunk foglalni? Olyképpen különbözik tőle, hogy az utóbbi már az elmúltra, a valamikor voltokra a jelenbeli hiányára utal. Az ekként emlékezetben tartott múlt, melynek jelenbeli hiányára a történész hívja fel a figyelmet, nem „a maga jogán”, hanem a róla való tudás iránt mutatkozó jelenbeli igény folytán ölti (öltheti) magára a történelem alakját. Ahogy Michel de Certeau fogalmaz, a történész az általa alkalmazott nyelvi eszköztár segítségével alkotja

17 A kérdésről bővebben Gyáni Gábor: *A látható és a láthatatlan erőszak*. Pannonhalmi Szemle, 2007/1., 39–48.

18 Tzvetan Todorov: i. m. 132., 133.

meg azt a világot, amely már végképp eltűnt, és így kínálja fel azt az olvasónak. „Egyszóval a történészek megteremtik a hiányokat.”¹⁹

Az emlékezet, ettől eltérően, a múltat nem mint hiányt, hanem mint a múlt jelenbeli folytonosságát viszi színre. Számára a múlt nem az, ami egyszer valamikor véget ért, és ezért újólag fel kell fedezni, ez pedig úgy történik, hogy elsőként meghatározzuk a múlt hátrahagyott nyomait (megkonstruáljuk a történelmi forrás fogalmát), majd összegyűjtjük, értelmezzük, végül elbeszélésbe öntjük őket.

Az emlékezet nem úgy kapcsolódik tehát a múlthoz, mint ami végérvényesen elvált a jelentől, s aminek a felelevenítése a hiány megkonstruálása, mely utóbbi komoly erőfeszítéssel, történészi elmemunkával történik: egyedül az képes ugyanis érdekessé és értelmezhetővé tenni a jelen számára a múltat. A kollektív emlékezet soha sem szakad ki maradéktalanul a múlt folytonosságának kontextusából, mely múlt közvetlenül áthatja és részben vagy egészben kitölti általa a mindenkori jelent. Ez a múlt, pontosabban a rá való szüntelen emlékezés a jelenbeli identitás egyik, ha nem a legfőbb forrása.

Míndezek fényében a 20. század nem kelti azt a benyomást, mint aminek a történészek üdvös tevékenysége adhatna kizárólag jelentést és jelentőséget: ez a múlt korántsem az, melynek elmúltát jelenbeli hiányának a létrehozásával kellene nyilvánvalóvá tenni. A 20. századi múlt szüntelenül velünk van anélkül, hogy elmúlt volna, folyton itt rejtőzik artikulált vagy artikulálásra váró tapasztalatként (emlékezetben tartott tapasztalatként), ha másként nem, akkor öntudatlan emlékezet formájában, testi diszpozíciók (gyakorlatok) gyanánt él tovább a jelenben.²⁰

A 20. század talán legdöntőbb tartalmi meghatározó jegye, korábban említettük, a tomboló erőszak ismételt fellobbanása és több egymást követő nemzedék életében játszott meghatározó szerepe. Amikor ez történt, az emberiség jócskán előrehaladt már a civilizálódás történelmi folyamatában, komoly sikert érve el az erőszak megszelídítése terén; a nyers erőszak helyett egyre inkább humánus módszerekkel akarta és tudta megoldani az emberi konfliktusokat, s mindez ráadásul a törvény és az erkölcs magaslatára is emelkedett egyszersmind.²¹ Ilyen körülmények között a brutalitás 20. században jelentkező megnyilvánulásai különösen sokkoló, váratlan és traumatizáló következménnyel járnak, mert „felkészületlenül” érik áldozataikat, akik közé bárki bármikor bekerülhet, aki e korban él. Hogyan is válhatna történelemmé ez a múlt, amely a morál falait áttörve újból visszatérni látszik a meghaladottnak gondolt és remélt történelemhez, hogy a legvisszataszítóbb, a legrettegettebb gyakorlatát elevenítse fel újólag?

A kollektív memória napjainkban megfigyelhető térnyerését tárgyaló, már szinte könyvtárníra duzzadt történészdiskurzus legkevésbé vitatott megállapí-

19 Michel de Certeau: A történelmi művelet In.: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2007. 495.

20 A habituális emlékezet fogalmához vö. Paul Connerton: *How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge, 1989., 83–88.

21 A mondottak elméleti hátteréhez Norbert Elias: *A civilizáció folyamata.* Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Bp., 1987.

tása, hogy eme tudati állapot, koreszme vagy sajátosan 20. századi történeti tudat elsődleges referenciája a holokauszt eseménysora. Ez az a történelmi mozzanat, melynek historizálása, történelemként való szublimálása során teljes mélységében feltárul a 20. század tapasztalatának traumatikus meghatározottsága. Nem ez persze a század első olyan eseménye, amely tömegesen idézett volna elő traumát: az első világháborúhoz köthető ily értelemben a 20. század, amely a trauma jellegű neurózis orvosi (pszichopatológiai) fogalmának a pszichoanalitikus (tudományos) fogalmát is a napvilágra segítette.²²

Az amnézia hatására azonban hosszú ideig egyáltalán nem vettek tudomást az első világháború e téren betöltött úttörő szerepéről. Újabban érlelődött meg csupán a felismerés, hogy a század akkor mutatta meg elsőként igazi arcát. *„Az első világháború történetírása nyolcvan éven át nem vett tudomást a nagy háború nyomán keletkezett sebek mélységéről. Fogalmazzunk pontosan: a tömeges halált – nem minden gond nélkül egyébként – valóban számba vették. A veszteséget azonban nem. A gyászt nem. Tulajdonképpen olybá tűnik, mintha az elhunytak számának megállapítása, a korcsoport, év, alakulat szerinti felosztása helyettesíthetné a katasztrófa kiterjedtségének megállapítását.”*²³

Jelentőségteli és továbbgondolandó megállapítás, melynek megfogalmazói abban marasztalják el az első világháború historiográfiáját, a múlt historizálásában elmélyedő tudományt, hogy nem vetett számot az események morális összefüggésével. Úgy járt el ugyanis a történetírás az első világháború históriáját elbeszélve, mintha egy már tovatűnt múlt hiányát kellene hiányként megjelenítenie. Holott e tevékenységével párhuzamosan soha egy pillanatra sem szünetelt a kollektív emlékezeti munka, amely kezeskedett róla, hogy ne váljék a háború emlékezete halott múlttá. A fronton milliószámra elhalt családjaik foglalkoztató gyászmunka,²⁴ vagy a harcokat túlélők kommunikatív emlékezete mind megannyi fontos megnyilatkozása a befejezetlen múlt tudati ébrentartásának.²⁵

Mindezek dacára a holokauszt historizálása nyitotta meg a zsilipeket először az előtt a drámai felismerés előtt, hogy egy ilyen határeseményt, amilyen a náci genocídium,²⁶ nem lehet csak úgy, minden további nélkül beiktatni a múlt szokványos szekvenciális rendjébe, és a múlt történész által megteremtett hiányát jelölve ki számára a jelen dolgai között. A holokauszt valójában akkor is a múlt szüntelen aktualitását, és nem annak jelenbeli hiányát képviseli, amikor pedig nem is beszélnek róla, mint történt a második világháborút követő néhány évtized során. Nem csupán azért marad így életben, mert ha fogyatkozó számban is, itt élnek még közöttünk mindazok, akik tettesként, áldozatként vagy passzív

22 Vö. Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában – Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”. In: Uő: *Trauma és történelem*. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jászóveg, Bp., 2007. 103–120.

23 Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 137.

24 Uo. 143–176.

25 Vö. Gyáni Gábor: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Bánkiné Molnár Erzsébet, szerk.: *Föld és társadalom*. Konferencia a Kiskun Múzeumban. Kiskunfélegyháza, 2007., 227–237.

26 Saul Friedlander: Introduction. In: Uő, ed.: *Probing the Limits of Representation*. Nazism and the „Final Solution”. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992. 3.

szemlélőként (bystanders) közvetlen tapasztalatokat szereztek erről a múlttól. Nem szűnő jelenvalóságát biztosítja az is, hogy a 20. század embere számára az első világháború élményei után is szokatlan dimenziójával, a normalitás kategóriájába besorolhatatlan jellegével kelt izgalmakat a holokauszt. A hozzá való viszonyát így inkább az erkölcsi számontartás követelményében, mint a felejtésről sajátos módon gondoskodó racionális emlékezési kultúrában feloldva látja tehát meghatározandónak.

Bármilyen szerepben szerzett a huszadik század embere első kézből való tapasztalatokat mindezen atrocitásokról, az élmény később súlyosan kihatott identitása mikéntjének az alakulására.²⁷ A holokausztban testet öltő rettenetes múlt ráadásul mementóul szolgál a jövőre nézve, amely egy folytonos megemlékezési aktust ír elő a róla szóló beszéd kívánatos módjaként. Nem elegendő ugyanis a racionális magyarázat és megértés, éppoly fontos a lankadatlan figyelemztetés, a megelőzés érdekében történő észben tartás, mint az e múltba való emlékezés valóban üdvös gyakorlata. Emlékezzünk és emlékeztessünk rá, hogy ne történhessen meg újból.

Mindez oda vezet végül, hogy a holokauszt, a 20. század e mondhatni kvintessenciája ellenáll az eseménysor történelemmé „degradálásának”, vagyis hogy annak tekintsék ami, holt múltnak, melyet a történész hiányként reprodukál, megteremtve ezáltal a jelen történeti tudatát.²⁸ A holokauszt és vele együtt az egész általa szimbolizált 20. század a maga nyilvánvalóan extrém mivoltában végképp felfoghatatlan és ábrázolhatatlan a pozitivistá történettudomány számára, amely ahhoz van szokva, hogy lehetőleg mindent beilleszen a megszakítatlanul folyó történelem normális menetébe. Ami nem illik bele, annak menthetetlenül felejtés a sorsa. *„Sehol sem olyan hiányos és nem kielégítő a pozitivizmus és a szűken empirikus-analitikus vizsgálódás standard eszközkészlete, mint a holokauszt vonatkozásában.”*²⁹ Ez, fűzi hozzá LaCapra, abból ered, hogy itt a legkevésbé sem adott a racionális, a tudományos megismerés számára az átvitel lehetősége. Hiszen a holokauszt az átvitel legdrámaibb, voltaképpen traumatikus formájával szembesíti a történetest, amely ráadásul folyton módosul is az elemző szubjektív helyzetével együtt. *„Annak megfelelően, hogy a történész vagy elemző túlélő, a túlélők rokona, korábbi náci, korábbi kollaboráns, egy korábbi náci vagy kollaboráns rokona, olyan fiatalabb német vagy zsidó, aki távol esik az átélőktől, az események résztvevőitől és a kollaborációtól, vagy mindezen említett problémák tekintetében »kívülről álló«, eltérő értelmet ad az egymással egyébként formai tekintetben azonos megállapításoknak. Némely kijelentések vagy teljes megközelítések bizonyos szubjektív pozíciók esetén megfelelők, más esetben azonban nem.”*³⁰ Ez okból Jörn Rüsen különbséget tesz a normális, a „kritikus” és a

27 Vö. Dori Laub, M.D.: An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. In: Shoshana Felman – Dori Laub, M. D., eds.: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, New York, 1992., 81.

28 Dan Stone: *Constructing the Holocaust. A Study in Historiography*. Vallentine Mitchell, London, 2003. 134–136

29 Dominick LaCapra: Rethinking the Holocaust: Reflections on the Historians’ Debate. In: Saul Friedlander, ed.: i. m. 111.

30 Uo. 110.

„katasztrófális” történelmi tapasztalat között, mely utóbbiról kijelenti: „lerombolja a történelmi tudat arra való képességét, hogy az eseményeket értelmes és jelentéssel bíró narratívába tudja foglalni”. Ami arra késztet végül bennünket, hogy a 20. század tapasztalataira visszatekintve feltegyük azt a nem kifejezetten szaktudományos, inkább antropológiai kérdést: milyen valójában az emberi természet?³¹

A kollektív katasztrófák történeteként vizionált 20. század ilyenformán kisiklik az ehhez a múlthoz is a historizálás feltett szándékával közelítő történész markából, könnyűszerrel engedvén át magát a kollektív emlékezet kénye-kedvének. Ez a perspektíva, elismerem, riasztóan hat azokra a történészekre, akik rendre megfélemednek, helyesebben elfelejtkeznek a 20. századi múlt traumatizáltságáról. Nemigen járhatnak el persze más módon, mivel nincsenek meg a kívánatos eszközeik a traumatikus történelmi tapasztalat racionális kezelésére. A történész, hivatásának szabályait követve, mindenkor az egyszer már befejezett múlt fogalmát alkalmazza munkája során. Ezt érvényesíti akkor is, amikor a 20. századot kutatja és beszéli el. Szilárd meggyőződése, hogy ezen újabb múlt jelentését is a többi múlt történetírói megismerésére és megjelenítésére kitalált, korábban már ezerszer kipróbált fogalmak és módszerek helyes, szakszerű alkalmazása által derítheti ki csupán. Holott ez esetben láthatatlan, a kollektív emlékezet emelte falakba ütközik, amely azonban ritkán tudatosított kihívást jelent számára.

Ebben áll a holokauszt egyedisége, ide vezethető vissza az eseménysor összehasonlíthatósága (historizálhatósága) körüli szüntelen polémia lényege. A holokauszt kifejezésével jelölni szokott genocídium egyediségét hirdetve, mítoszként, transzcendens eseményként tekintünk a múlt e szomorú fejezetére. A holokauszt mitizálásának legfőbb jelenbeli funkciója – mint történt és történik Izrael állam esetében – a konkrét intézményi legitimáció; más körülmények között (például az Egyesült Államokban) a holokauszt kultusza az egyéni és csoportidentitások megalapozásában tölt be nagy szerepet.³²

Ha ellenben történelemként fogadjuk el a holokausztot, akkor normalizálni és domesztikálni kívánjuk; holott a benne testet öltő múlt olyan paradoxonok és apóriák hosszú sorát veti fel sürgősen megválaszolandó kérdés gyanánt, melyekre a magyarázó modellek invenciózussága (intencionalizmus, funkcionalizmus, posztfunkcionalizmus) ellenére sincs igazán kielégítő tudományos válasz. Így arra sincs remény, hogy a múlt e darabjának emlékezetben tartását a tudomány monopolizálhassa ahelyett, hogy átengedné a kollektív (másként a társadalmi)³³ emlékezet hatalmának.

31 Jörn Rüsen: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*. Magyar Lettre Internationale, 54, 2004, Ősz. 14.

32 Peter Novick: *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. Bloomsbury, London, 2000.

33 A kifejezést Burke használja: Peter Burke: *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio, 2001/1. 3–21.

A történelem írása a múlt elidegenítése azoktól, akik e múlt tapasztalatának birtokosai, és akik kollektív emlékezetként éltetik tovább önnön múltjukat.³⁴ A 20. század kaotikus eseményei különféle kollektív emlékezeti hagyományokat teremtenek és tartanak életben, melyek szükségképpen beleütköznek a történészek homogenizáló és szintetizáló történelmi vízióiba. A múltnak ezek a kollektív emlékezetekben tárolt és nyilvánosan forgalmazott képmásai napjainkban szinte már egyenrangúak a történészek történelmével, mely utóbbit a hivatalos kommunikációs csatornák (iskolai oktatás, a médiumok egy része és elsősorban a tudományos közvélemény) terjesztik egyre csökkenő eredményességgel. A nyilvános történelem (public history) önállósulása a szaktudománytól, különösen a múlt nyilvános történelmen keresztüli politikai hasznosítása, és nem utolsósorban a tömegkultúra piaci üzemébe való betagozása egyaránt a kollektív emlékezet diadalmos térhódítását bizonyítja.³⁵ A 20. századi történelmi tudat ezen újabb jellegzetes megnyilvánulása egyben szakítás is a 19. századdal, midőn a tudományos történetírás egyedül vette birtokába a múlt feletti szimbolikus hatalmat.

A történelem illetén demokratizálódását a múltnak a kollektív emlékezet megannyi apró, egymásnak nemegyszer szögesen ellentmondó ezernyi (egyéni) elbeszélésére való szétesése követi. Mindez részben a 20. századi múlttal kapcsolatos tapasztalatok szinte korlátlan hozzáférhetőségéből, részben a nyilvános történelem mind könnyebb artikulálhatóságából ered.³⁶

Mikor évül el a múlt bűne?

Az események, folyamatok és emberek megítélése a 20. század morális fogalma alapján a jó és a rossz, a helyes és a helytelen megkülönböztetése, világos erkölcsi értékek szerint történik tehát. Ez a gyakorlat a jelenben továbbélő múlt jogi szankcionálásának az eszközét is képes a szolgálatába állítani, ami a német háborús bűnösök felett ítélező nürnbergi nemzetközi törvényszék működésének a meghosszabbítása a térben és az időben. Soha nem létezett a 20. századot megelőzően hozzá fogható, teljes körű konszenzust élvező, az egyetemesség nevében ítélező testület, amely – a múltba visszamenően is – szankcionálni kívánta (és tudta) volna a föld bármely pontján bárhol elkövetett háborús bűntettet és néptámadást. A 20. század mint romlott kor az első, amely szembe is néz saját romlottságával, és akár még a történelmi múltban elkövetett gonosztettekkel kapcsolatos felelősséget is kész magára venni, hogy gondoskodjék erkölcsi épsége megóvásáról és regenerálásáról. Ez a mentalitás így együtt kizárólag a 20. századra nézve tekinthető jellemzőnek.

³⁴ A kettő közötti kapcsolattal, a közvetítés, az átadás és átvétel kérdéseivel foglalkozik Wulf Kansteiner: *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. History and Theory, 2002. May, 179–197.

³⁵ Jeremy Black: *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005; François Hartog – Jacques Revel, szerk.: *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006.

³⁶ Amerikai történészek már kutatják a „mindenki a maga történése” jellegű társadalmi diskurzust. David Thelen – Roy Rosenzweig: *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. Columbia University Press, New York, 1998.

A ma is aktív Simon Wiesenthal Központ például, hogy egy beszédes példával éljünk, az immár több mint hat évtizeddel ezelőtt elkövetett történelmi bűnök (a holokauszthoz köthető cselekedetek) megtorlására, a bűnösök felkutatására és ellenük a megfelelő jogi eljárások lefolytatására irányuló tevékenységet lát el. Mind e mögött egyes bűnök elévülhetlenségének a 20. században deklarált gondolata rejlik legitimáció gyanánt. „Miért kell, hogy bizonyos bűnök elévülhetlenek legyenek?” – teszi fel magának a kérdést Paul Ricoeur abban az interjúban, amely utolsó könyve megbocsátásról szóló fejezetéről szól.³⁷ Majd így folytatja. „Mert a hatásukat is hosszú idő alatt fejtik ki; ezen kívül a bűnösöknek is van idejük arra, hogy elrejtőzzenek, szervezkedjenek...”³⁸

Paradox módon nem a megbocsátás, hanem a megkövetés szokása terjed manapság szerte a világon. A személy szerint nem is általunk elkövetett valamikori bűnökért (melyek ma számítanak csupán bűnnek) való szimbolikus vezeklésre, a hivatalos bocsánatkérés intézményére utalok ezzel. Ennek során állami vezetők a saját népük nevében, vagy tekintélyes és nagy múltú intézmények (egyházak) követik meg az elődeik által valaha üldözött, megkínzott és tönkretett népeket vagy szervezeteket. Nem is csak kizárólag a közelmúlt, hanem olykor bizony a távoli múlt is „jogcímet látszik támasztani” az utólagos bűnbánatra, mintha csak tegnap történt volna a szóban forgó méltánytalanság, amely nem nyerhet ugyan ma már utólag jogszolgáltatási elégtételt, erkölcsi kompenzációt azonban igen. Így kért a katolikus egyházfő, II. János Pál egyháza nevében bocsánatot 2004-ben, amiért a középkorban kifosztották Konstantinápolyt, és ennek keretében követte meg az ortodox katolikus egyházat az 1204-es negyedik keresztes hadjárat során elkövetett rémségekért.³⁹ Ezek a szimbolikus gesztusok szinte mind aktuális politikai célokat szolgálnak, mint ahogy a múlt kollektív emlékezet diktálta erkölcsi megítélése (revíziója) gyakran szintén politikai érdekeket elégít ki.

Mindez merőben szokatlan dolog, ami szintén jellegzetesen 20. századi jelenség. A történelmet, így szokás mondani, mindig a győztesek írják. A bocsánatkérések sűrűsödő gyakorlata módosít e régi szabályon. A győztesek bocsánatkérés formájában utólag el- és beismerik, hogy becstelen módon jártak el hajdanán legyőzötteikkel szemben. Ezzel mintegy visszaadják nekik a történelmi létezéshez (a jogosultsághoz) való jogukat, hogy ezek a valamikori elbukottak teljes értékű erkölcsi lényként foglalhassák el végre helyüket a történelemben, legalábbis a történelmi tudat szimbolikus terében. A hivatalos bocsánatkérések mélyebb értelme ugyanis az, hogy a tettesek és az áldozatok (pontosabban mai képviselőik) kölcsönös megállapodásra jutnak arról, mi történt valójában akkor és ott.⁴⁰

Milyen esélye nyílik ezek után a történésznek a megszokottan higgadt, kerek és kellőképpen okadatolt 20. századi történet megfogalmazására? A válasz aligha

37 Vö. Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago, 2004. 457–506.

38 *Emlékezés, történelem, megbocsátás*. Paul Ricoeurrel beszélget Sorin Antohi. 2000, 2003. november–december, 6.

39 Jeremy Black: i. m. 93.

40 Michael R. Marrus: *Official Apologies and the Quest for Historical Justice*. Munk Centre for International Studies, University of Toronto, Toronto, 2006. 35.

lehet kétséges. Úgy tűnik, nem jött el még az ideje azon történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól. Ezért is hagyják talán olykor kielégítetlenül az olvasókat a témának szentelt történeti munkák, legyenek bár a legkimerítőbb krónikák és a legmélyenszántóbb analízisek, amilyenek egy történeti szakmunkának egyébként lennie is kell.